

Юлія ЮСИП-ЯКИМОВИЧ

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ФОНОЛОГІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ: ДО ПРОБЛЕМИ СИНХРОННОЇ ТИПОЛОГІЇ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (40) 2018

УДК 811.16'344.3: 81'442

Юсіп-Якимович Ю. В. Слов'янські мови крізь призму фонологічних універсалій та закономірностей: до проблеми синхронної типології; 10 стор.; бібліографічних джерел – 20; мова українська.

Анотація. Предметом розгляду у статті є проблема типології фонологічних систем слов'янських мов як близькоспоріднених. На синхронному зрізі подається типологічна характеристика фонологічних систем слов'янських мов крізь призму фонологічних універсалій та закономірностей.

Ключові слова: близькоспоріднені мови, синхронія, мовна типологія, фонологічні універсалії, фонологічне навантаження, закономірності, слов'янські фонологічні системи.

Стаття є продовженням дослідження мовних універсалій та закономірностей (див. праці автора у списку літератури, де аналізуються семантичні універсалії [5; 12], наводяться універсалії з 25-и мов різних мовних груп та сімей [13]).

Як відомо, ґрунтовні дослідження мовних універсалій припадають на 60-і роки ХХ ст. Найповніше лінгвістика універсалій представлена в працях Р.Якобсона (див. його доповіді на Міжнародних конференціях 1957, 1961, 1963 рр.), зокрема, в 1957 році він виголосив доповідь про особливе значення універсалій для порівняльно-історичного мовознавства.

Як ми вже зазначали, чітко визначення лінгвістичних універсалій наводиться в «Меморандумі відносно лінгвістичних універсалій» Д.Грінберга, Ч.Осгуда, Д.Дженкінса, де наведені універсалії різних типів та програма їх подальших досліджень: «При всій своїй безмежній різноманітності всі мови створені за однією й тією ж моделлю. Деякі міжмовні подібності і тотожності піддавались формалізації, інші ні, однак лінгвісти, які проводили дослідження, у багатьох випадках так чи інакше усвідомлюють їх існування і використовують в якості керівних принципів при аналізі мов», – зазначається у вступній частині меморандуму [3, с.378].

Р.Якобсон у працях різних періодів неодноразово наголошував, що шлях до вивчення мовних універсалій, які в сукупності повинні представити структуру людської мови взагалі, лежить через типологічне вивчення мов.

Предметом розгляду у статті є проблема типології фонологічних систем слов'янських мов як близькоспоріднених крізь призму фонологічних універсалій, тенденцій та закономірностей.

Р.Якобсон уважав, що «причини існування фонологічних універсалій слід шукати у відповідній структурі звукової моделі» [16, с.388], а «виявлення фонологічних універсалій на основі типологічного вивчення дає можливість перевірити правомірність реконструкцій» [3, с.380].

Типологічну фонологію, як відомо, заснувала Празька структуральна школа. Зіставне вивчення фонологічних систем на матеріалах багатьох індоєвропейських мов опрацював М.С. Трубецькою [11]. Зіставну фонологічну типологію розвивали Р. Якобсон, П. Мензерат, В. Скалічка, А. Мартіне, Г.П. Мельников, Б.А.Успенський, М.І. Лекомцева, О.С.Широков, Т. Мілевський, Г.П. Торсуєв, Ч. Вьоглін, Ч. Хокет та інші.

Що стосується поняття типології близькоспоріднених мов, то це питання у мовознавстві є дискусійним донині.

Дехто з мовознавців зовсім не визнає типології близькоспоріднених мов, оскільки типологія не має конкретного зв'язку з історією, абстрагується від генетичних зв'язків між мовами [2, с.26].

Частина ж мовознавців вважає, що така типологія є дуже важливою та необхідною для дослідження близькоспоріднених мов [1; 8; 10].

Мовна типологія, як відомо, досліджує найзагальніші мовні закономірності і структурні подібності мов, функціональні властивості, а також здійснює пошук мовних універсалій на синхронному зрізі.

Як ми зазначали, типологічний метод при з'ясуванні фонологічних систем близькоспоріднених мов, що походять з одного джерела, повинен враховувати, окрім синхронічного, і діакронічний підхід – генетичну типологію, особливо при з'ясуванні складу фонологічних систем [14, с.109].

Синхронічний підхід дозволяє крізь призму фонологічних універсалій дати типологічну характеристику фонологічних систем слов'янських мов.

До фонологічних універсалій належать:

1) факт наявності у всіх мовах голосних і приголосних фонем, що має загальний, універсальний характер – це універсалії голосних і приголосних фонем;

2) універсальний фонологічний закон Р. Якобсона: несумісності політонії голосних та кореляції приголосних за твердістю-м'якістю.

Як відомо, Р. Якобсон сформулював фонологічний закон несумісності політонії голосних та кореляції приголосних за твердістю-м'якістю, оскільки вже в давнину не існували мови, у яких би ці дві фонологічні особливості були представлені одночасно, що кореляція приголосних за твердістю - м'якістю і політонія голосних виключають одна одну [15].

На основі фонологічного закону Р. Якобсона першим типологічну класифікацію фонологічних систем слов'янських мов запропонував австрійський славіст О.В. Ісаченко в 1939-1940 р. у праці «Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen». // *Linguistica Slovaca*, I, 1939-1940. – С.64-76 (яка аж через 20 років була перекладена на російську [4]).

Висновок Р. Якобсона дозволив О.Ісаченкові поділити слов'янські мови на 2 типи: вокалічний (з перевагою голосних: сербська, хорватська, словенська, кашубська) та консонантичний (з перевагою приголосних – усі інші слов'янські). Як зазначає О. Ісаченко, та обставина, що в одних мовах у максимальній мірі використовуються різне забарвлення приголосних, що проявляється в трактуванні твердості і м'якості як розпізнавальних ознак, тоді як в інших, які не знають м'яких приголосних, широко представлені вокальні відмінності (музичний наголос, кількість), дозволяє констатувати існування всередині слов'янських мов двох крайніх мовних типів – *консонантичного і вокалічного*. Всі інші мови розташовуються між цими двома полярними типами. Мови, що займають проміжне становище між двома зазначеними типами, наближалися в процесі свого розвитку то до одного, то до іншого полюсу; до таких мов належить словацька [4, с.110].

Для праслов'янської, за О.В. Ісаченком, була характерна політонія, складовий сингармонізм та закон відкритих складів. Як тільки окремі слов'янські мови втратили складовий сингармонізм і в результаті втрати редукованих утворили нові закриті склади, сербохорватська (за його термінологією) політонія виявилася в нових структурних умовах. Інші слов'янські мови зберегли інші особливості праслов'янської; так, у польській і російській, українській збереглися палатальні приголосні [4, с.120].

О.В. Ісаченко класифікує слов'янські фонологічні системи на основі функціонування голосних і приголосних фонем – фонологічних універсалій: а) фонологічного навантаження голосних; б) фонологічного навантаження приголосних.

На основі універсалії – *фонологічного навантаження голосних фонем* – у слов'янських мовах учений виділив політонічні та монотонічні мови.

До політонічних належать: 1) мови з розрізненням музичних наголосів на коротких і дов-

гих складах (штокавський діалект сербської/хорватської мов, кашубська. – У штокавському діалекті функціонує п'ять кількісно різних голосних: *i, e, a, o, u*: з довгою висхідною інтонацією, короткою висхідною інтонацією, довгою низхідною інтонацією і короткою низхідною інтонацією; чотирма різними інтонаціями представлений також і складовий сонант *r*, звідси - 24 складові фонем); тут також можливі ненаголошені довгі голосні;

2) мови з розрізненням музичних наголосів лише на довгих складах (чакавське наріччя, словенська мова). Зокрема, у словенській мові - 7 довгих фонем з висхідною інтонацією (*u, o, o, a, e, e, i*), 5 довгих - з низхідною (*и, o, a, e, i*) і 6 коротких (*и, o, a, э, e, i*), які не беруть участі в політонії. Разом з трьома складовими фонемами типу *r* (довгий *r* з висхідною інтонацією, довгий *r* з низхідною інтонацією та короткий *r*) у словенській мові 21 складовий звук.

Монотонічні мови:

1) з так званою «вільною кількістю» в будь-якому складі. Голосні чеської мови характеризуються вільною кількістю, тут розрізняються довгі і короткі голосні *a-á, e-é, o-ó, u-ú, i-í* та дифтонг *ou*; уживаються складові звуки *r* і *l* – 13 складових звуків; усіх приголосних – 26, голосних – 11 та 2 сонанти);

2) з так званою «вільною кількістю» тільки в кореневих складах (*rytmický zákon* «ритмічний закон», *vokálná balancia* «гармонія голосних») – у словацькій – 6 коротких голосних (*i, o, a, a, e, i*), 4 довгих (*é, á, í, ú*), а також дифтонги *ie, io, ia* та *iu*, підпорядковані законам рівноваги голосних; 4 складові сонанти, а саме довгі і короткі *r* і *l*, а, отже, складову функцію виконує 18 фонем;

3) з динамічним наголосом (східнослов'янські та болгарська). Ці мови мають наголошені і ненаголошені голосні та силовий наголос. Система наголошених голосних багатша, ніж система ненаголошених;

4) без будь-якого просодичного навантаження на голосні фонем. Наголос закріплено за певним складом слова (польська, лужицькі). Тут відсутні і політонія, і вільна кількість, і вільний динамічний наголос. У польській мові всього 5 голосних фонем (*i* [з варіантом у після твердих приголосних], *e, a, o, u*). Ці монотонічні мови не мають складових сонантів [4, с.115].

На основі універсалії – *фонологічного навантаження приголосних* - О.В.Ісаченко поділяє слов'янські мови на:

1) мови, що мають систематичне протиставлення між твердими і м'якими приголосними (російська з її 37 приголосними фонемами, 15 пар з яких, характеризуються кореляцією за твердістю - м'якістю; польська, що з 35 приголосними, в 13 пар з яких фонем протиставлені так само; верхньолужицька з 33 приголосними,

нижньолужицька - з її 32 приголосними, українська з 33 приголосними, болгарська - 34 приголосні).

2) мови з відмінностями між твердими і м'якими приголосними лише в межах групи дентальних (словацька мова з 27 приголосними, чеська – з 26, штокавський діалект – 24 приголосні).

3) мови, в яких відсутні м'які приголосні, що має місце в люблінській вимові словенської мови, де *r* 'перейшло в *r*, а *l*' - в *l*. Словенська мова має надзвичайно бідну систему приголосних – 21 фонеми.

О.В. Ісаченко спостерігає таку закономірність, виявлену ще Р. Якобсоном: «розподіл приголосних у фонологічних системах слов'янських мов діаметрально протилежний до розподілу голосних. Мовам з бідним консонантизмом властивий багатий вокалізм і, навпаки, мовам з добре розвигненим консонантизмом властива надзвичайно бідна система голосних» [4, с.114].

На підтвердження цього висновку автор наводить статистичні дані, на підставі яких виділяє такі основні типи слов'янських мов: радикальний вокалічний тип, представлений сербською, хорватською (24 приголосні, 20 голосних, 4 складові сонанти), словенською (з 21 приголосною, 18 голосними, 3 сонантами) і кашубською (27 приголосних, 26 голосних) мовами, і радикальний консонантичний, представлений східнослов'янськими мовами (російська – 37 приголосних, 8 голосних; українська – 31 приголосних, 12 голосних), а також лужицькими (верхньолужицька – 32 приголосні, 7 голосних; нижньолужицька – 33 приголосні, 7 голосних) і болгарською (34 приголосні, 9 голосних); третій тип – словацька мова (27 приголосних, 14 голосних, 4 сонанти), розташований між зазначеними двома крайніми мовними типами [4, с.115].

Цю точку зору підтвердив Л. Новак у своєму висловлюванні про звукову систему словацької мови: «У такому випадку літературна словацька мова може бути охарактеризована з точки зору фонології голосних як проміжний тип» [20, с.24].

Заслугою О.В. Ісаченка є те, що він *окреслює сучасні тенденції* в розвитку вокалічних і консонантичних мов крізь призму відповідних закономірностей. Так, вокалічні мови виявляють тенденцію до вокалізації приголосних. Найбільш виразно ця закономірність проявляється в сербохорватській, де *-l*, що завершує склад, переходить в *o* (*spao*, *gostiona*, *groce* <*grlce*) і де старий складовий *l* дав *u* (*puk* <*p'lk'*, *suza*, *dugi*, *puno*). У словенській мові закінчення «голосний + *l*» і *-ev* перетворюються в чистий голосний *u*: *hodil* > *hodu*, *vedel* > *vedu*, *zetev* > *zetu*. Вокалізація проявляється у використанні приголосних фонем у складовій функції [4, с.117].

Особливе значення має закономірність вокалічних мов до утворення нових складів, тобто до введення у звуковий ланцюг нових голосних. Це відбувається або в результаті розщеплення дифтонгів, або завдяки роз'єднанню "важковимовної" групи приголосних за допомогою вставного голосного (сербохорв. *nerav* <*nerv*, *franak* <*frank*, *akcenat* <*akcent* і т. п.).

Труднощі тут зумовлені системою: звуковій структурі сербської, хорватської не властиві скупчення приголосних, ця структура сприяє появі вставних голосних. Такі словенські форми, як *pasi* (паралельна літературній формі *psi*), а також форми типу *tama staza* зазвичай пояснюються аналогією з формами одн. наз. в. *pas*, зн. в. *tamp*, *stazp*. Поява голосного *a* пояснюється труднощами вимови звукосполучень *ps*, *tm* і т. п. Однак ті ж самі труднощі у вимові в радикальних консонантичних мовах типу російської (*нсы*, *тьма*) не змогли перешкодити усуненню голосного у всіх формах. Виникнення вставного голосного типу словенського *pasi* – явище, типове для вокалічних мов [4, с.116].

Оскільки вокалічні мови виявляють закономірність до розвитку вокальних відмінностей (музичний наголос, кількість), відмінності за консонантизмом мають у них меншу питому вагу. Вони не мають подвоєння приголосних (пор. серб., хорв. *odavno* <*od davna*, слов., чес. *podél* <*poddel* і т. п.), типові ж консонантичні мови, навпаки, мають подвоєння приголосних. У вокалічних мовах приголосні можуть зникати в будь-яких позиціях.

На сучасному етапі розвитку в радикальних консонантичних мовах спостерігається діаметрально протилежний результат – консонантичні мови не тільки не сприяють розвитку сонантів, а й часом зводять нанівець природну складовість приголосних; пор., наприклад, пол. *jabiko* (вимовляється *japko*), *piosnka* (вимовляється *pioska*); сюди ж відносяться такі односкладові форми, як *krwi*, *phvac*, *trwac* [4, с.117].

Типологічні зауваги О.В. Ісаченка спираються на досягнення мовознавства 30-х років ХХ ст., коли фонологія вважалася відокремленою мовознавчою дисципліною, панував структуральний метод, а в кожному конкретному мовознавстві Славії відбувалися дискусії про фонологічну структуру відповідної слов'янської мови. У славістиці були відомі фонологічні праці Р. Якобсона, М. Трубецького, Л. Новака, Б. Гавранка, у яких були порушені ці питання і значно наблизили можливість для типологічних узагальнень.

З часом П.К. Ковальов вніс деякі корективи щодо місця української мови у фонологічній типології слов'янських мов. Він зокрема зауважує на відмінних рисах між, на його думку, консонантичною російською мовою і значною мірою вокалічною українською [19, с.54].

Ю. Дудашова-Крішшакова ввела до типології слов'янських мов фонологічну систему білоруської мови, яка відсутня в типології О.Ісаченка [17, с.91].

Після аналізу фонологічних систем слов'янських мов крізь призму історичних законо-

мірностей [14] та фонологічних систем слов'янських мов крізь призму фонологічних універсалій; предметом нашого подальшого дослідження є акустична типологія фонологічних систем сучасних слов'янських мов.

Література

1. Будагов Р.А. Сходства и несходства между родственными языками: Романский лингвистический материал. – М.: Наука, 1985. – 272с.
2. Вардуль И.Ф. О предмете и задачах типологии // Лингвистические универсалии. – М, 1965. – С.47-60.
3. Звегинцев В.А. Лигвистика универсалий. // История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Ч.II. М.: Просвещение, 1964. – С. 378-382.
4. Исаченко О.В. Опыт типологического анализа славянских языков. // Новое в лингвистике. Вып. III. – М., 1963. – С. 106-121.
5. Ладченко М.М, Юсип-Якимович Ю.В.Слов'яно-германські семантичні універсалії в галузі онома-топоетики. // Studia slavistica 15. Ужгород, 2014.- С. 92-103.
6. Лекомцева М.И., Сегал Д.М., Судник Т.М., Шур С.М. Опыт построения фонологической типологии близкородственных языков. // Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, 1963).– М., 1963.– С.423-477.
- 7.Репина Т.А. Сравнительная типология романских языков. – СПб, 1966.
8. Рождественский Ю.В. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 3–13.
9. Торсуев Г.П. Разновидности типологии языков и показатели фонетической и фонологической типологии. // Структурно-типологические описание современных германских языков. – М., 1966. – С.277-290.
10. Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Пер. с нем. А.А. Холодовича; ред. С.Д. Кацнельсона; послесл. А.А. Реформатского. - М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 372 с.
11. Успенский Б.А. Структурная типология языков. – М.: Наука, 1965. – 280 с.
12. Юсип-Якимович Ю.В. Онома-топоея як абсолютна та семантична мовна універсалія. // Науковий вісник Ужгородського університету: Філологія. – № 3. — Ужгород. – 1998. – С.40-46.
13. Юсип-Якимович Ю.В., Ладченко М.М.Онома-топоеитичні утворення в індоєвропейських та угро-фінських мовах як система семантичних універсалій. // Міжнародна наукова конференція: «Взаємовплив мов, літератур та культур в епоху глобалізації» - Центр гунгарології Ужгородського національного університету, 12-14 січня 2018. – Acta Hungarica. – Вип. 23, Ужгород, 2018. – С.189- 201.
14. Юсип-Якимович Ю.В., Фонологічні системи слов'янських мов крізь призму історичних закономірностей : до проблеми генетичної типології // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, № 35. Т.1.– 2018. – С.107-111.
15. Якобсон Р. Про фонологічні мови. // Travaux du Circle Linguistique de Prague, 4, 1931. – С. 234–240.
16. Якобсон Р. Значение лингвистических универсалий для языкознания. Перевод В.В.Шеворошкина.//ЗвегинцевВ.А. История языкознания XIX – XX века в очерках и извлечениях.– М.:Провещение, 1965. –С.383-395.
17. Dudášová-Křiššáková J.Fonologický systém slovanských jazykov z typologického hľadiska.- Prešov, 2014. – 222 с.
18. Kempgen, S. Isacenos Typologie der slawischen Sprachen aus heutiger Sicht. Slavistische Linguistik. Munchen, 1991. – S.146-163.
19. Kovalev P. The problem of the Typology of the Slavonic Languages // The Slavonic and East- European Review/ -1954. – Vol.33- № 80.
20. Novák L. Fonologia a štúdium slovenčiny // Slovenská reč, 2.- 1933-1934.

Юлия ЮСИП-ЯКИМОВИЧ

СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ФОНОЛОГИЧЕСКИХ УНИВЕРСАЛИЙ И ЗАКОНОМЕРНОСТЕЙ: К ПРОБЛЕМЕ СИНХРОННОЙ ТИПОЛОГИИ

Аннотация. Предметом рассмотрения в статье является проблема типологии фонологических систем славянских языков как близкородственных. На синхронном срезе подается типологическая характеристика фонологических систем славянских языков сквозь призму фонологических универсалий и закономерностей.

Ключевые слова: близкородственные языки, синхрония, языковая типология, фонологические универсалии, фонологическая нагрузка, закономерности, славянские фонологические системы.

Yulia YUSYP-YAKYMOVYCH

**SLAVIC LANGUAGES IN THE LIGHT OF PHONOLOGICAL UNIVERSALS AND REGULARITY:
THE PROBLEM OF SYNCHRONIC TYPOLOGY**

Summary. In the article the subject of consideration is the problem of the typology of phonological systems of Slavic languages as closely related. At the synchronous section a typological characteristic of the phonological systems of the Slavic languages is presented through the prism of phonological universals and regularities.

Key words: closely-related languages, synchronization, language typology, phonological universals, phonological loading, regularities, Slavic phonological systems.

Стаття надійшла до редакції 22 грудня.2018 р.

© Юсип-Якимович Ю.В., 2018

Юсип-Якимович Юлія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри словацької філології філологічного факультету ДВНЗ «УжНУ».